

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97/.99:340.113

СИСТЕМИ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

FREE LEGAL AID SYSTEM IN THE EUROPEAN UNION

Вільчик Т.Б.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті розглядаються питання організації та діяльності правових систем надання безоплатної правової допомоги в країнах Європейського Союзу. Автор аналізує основні моделі надання безоплатної правової допомоги, діючі в даний час у країнах ЄС. На основі проведеного дослідження пропонуються основні напрями вдосконалення системи безоплатної правової допомоги в Україні.

Ключові слова: адвокат, безоплатна правова допомога, права людини, організація інституту безоплатної правової допомоги, євроінтеграція.

В статье рассматриваются вопросы организации и деятельности правовых систем предоставления бесплатной правовой помощи в странах Европейского Союза. Автор анализирует основные модели предоставления бесплатной правовой помощи, действующие в данный момент в странах ЕС. На основе проведенного исследования предлагаются основные направления совершенствования системы бесплатной правовой помощи в Украине.

Ключевые слова: адвокат, бесплатная правовая помощь, права человека, организация института правовой помощи, евроинтеграция.

The article is regarded with the organization and operation of the legal system of providing free legal aid in the European Union. The author analyzes the basic model of free legal aid, currently operating in the EU. On the grounds of research author suggests the main directions of improvement of the system of free legal aid in Ukraine.

Key words: lawyer, free legal aid, human rights, organization of the institute of legal aid, European integration.

Однією із умов інтеграції України до Європейського Союзу є побудова такої системи адвокатури та створення законодавства щодо її організації і діяльності, норми якого відтворювали б модель демократичного правового інституту адвокатури, оскільки лише за умов належного функціонування цього інституту можливий розвиток демократії та верховенства права, що, у свою чергу, є одним із головних критеріїв набуття Україною членства у Європейському Союзі (далі – ЄС). Євроінтеграційні прагнення України потребують узгодження системи правових норм України та ЄС, зокрема, в сфері прав людини. Так, реальне просування України у напрямі інтеграції в Європу потребувало глибокої політичної та економічної трансформації, тобто її перетворення у демократичну, правову, дієздатну державу з відповідними стандартами внутрішньої та зовнішньої стабільності [1, с. 19]. За таких умов дослідження проблем організації та функціонування систем безоплатної правової допомоги у країнах ЄС є актуальним саме у контексті відповідності національного законодавства європейським стандартам.

Проблеми організації інституту безоплатної правової допомоги (далі – БПД) досліджувалися багатьма вітчизняними науковцями. Це, зокрема, Є.Ю. Бова [2], Р.С. Титикало [3], А.В. Козьмичих [4], Л.В. Тацій [5], М.М. Антонович [6], А.В. Богма [7] та ін., а також зарубіжні вчені: Роджер Сміт [8], Рене Кассен [9], М. Кіку [10], М. Кузінс [11], Бланкенбург [12], Ф. Рейган [13] та ін. Але окремого дослідження, яке було б присвячено дослідженню характеристик систем БПД у країнах ЄС, на цей час немає, тому обрана тема статті уявляється актуальною та своєчасною.

Філософія, що визначила створення систем юридичної допомоги, фактично застосована на обґрунтуванні невід'ємності прав людини, продиктованому міжнародними стандартами [10, с. 45]. У всіх країнах ЄС розвиток програм доступу до правосуддя потягнув за

собою ускладнення і вдосконалення нормативно-правової бази, що стосується права на отримання такої допомоги, а також форм і методів її надання. Якщо на ранніх етапах розвитку програми юридичної допомоги регулювалися лише фрагментарно, окремими положеннями процесуальних кодексів і законів, що визначають діяльність юридичної професії (правове регулювання такого типу збереглося, наприклад, у Польщі, Австрії та Чехії), то на даний час в багатьох країнах ЄС прийняті спеціальні закони, що детально описують систему юридичної допомоги, у тому числі – безоплатної. Такі закони діють у Бельгії, Болгарії, Німеччині, Нідерландах, Словаччині, Словенії, Франції та в інших країнах ЄС. У них встановлюються основні характеристики програм з надання безоплатних (або частково безоплатних) правових послуг.

Положення даних Законів здебільшого узгоджені з Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод і з резолюціями Комітету міністрів Ради Європи: Резолюція (76) 5 від 18.02.1976 «Про юридичну допомогу у цивільних, комерційних і адміністративних справах» і Резолюція № (78) 8 від 02.03.1978 «Про юридичну допомогу і консультації», а також з рекомендаціями, прийнятими Комітетом міністрів Ради Європи: Рекомендація № (81) 7 від 14.05.1981 «Про заходи щодо розширення доступу до правосуддя» і Рекомендація № (93) 1 «Про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення» та ін.

Системи надання безоплатної допомоги є майже у всіх країнах ЄС. Але вони відрізняються за критеріями відбору одержувачів допомоги, а також процедурам і способам організації процесу її надання. Розвиток і масштаб систем надання юридичної допомоги обумовлений національними особливостями кожної країни ЄС. [14] У багатьох країнах закон про юридичну допомогу описує як послуги, що надаються затриманим, підозрюваним, об-

винуваченим і підсудним в рамках провадження у кримінальних справах, так і юридичну допомогу по інших категоріям справ. Наприклад, єдиний закон регулює обидві згадані сфери юридичної допомоги у Великобританії і в Словенії. Тим не менш в окремих державах, наприклад у Словаччині, схеми юридичної допомоги у кримінальних справах та допомоги по інших категоріям справ встановлюються окремими комплексами законодавчих актів [15, с. 217]. Як зазначає Є.Ю. Бова, сучасні правові системи різних держав передбачають цілу низку механізмів надання безоплатної правової допомоги. В окремих державах така допомога надається виключно у кримінальних справах, в інших – у кримінальних та цивільних у межах одного механізму чи з утворенням окремих механізмів для окремих категорій справ [2].

Вивчення національних систем безоплатної правової допомоги у країнах ЄС передбачає наявність загальної основи (критеріїв) їхньої класифікації. При всьому розмаїтті кола суб'єктів, що залучаються для надання БПД у різних країнах, виділяють, як правило, такі моделі:

1) Модель «*pro bono*». Юридична допомога бідним і особливо нужденним надається безкоштовно і часто є обов'язковою для адвокатів. Практика надання послуг системі «*pro bono*» широко використовується великими юридичними фірмами, які розглядають роботу «*pro bono*» як частину своїх зобов'язань перед суспільством, а також як можливість для фірми і адвокатів займатися благодійністю, а молодим адвокатам – отримати досвід роботи. Багато фірм вимагають від адвокатів певної кількості годин роботи з надання безкоштовних юридичних послуг на місяць/рік, а в деяких з них надання безкоштовних послуг є одним із критеріїв оцінки діяльності юриста, яка враховується при просуванні по службі або збільшенні оплати. Разом з тим у жодній з європейських країн не передбачений обов'язок адвокатів надавати юридичну допомогу на громадських засадах.

Наприклад, послуги БПД у Франції представлені у вигляді «*pro bono*» і надаються в основному в області *l'access au droit* – у вигляді консультацій з метою забезпечення доступу громадян до правової інформації та для того, щоб вони могли приймати зважені з юридичної точки зору рішення [16, с. 21]. Послуги «*pro bono*» не надаються з питань, пов'язаних, наприклад, з судовим представництвом або представництвом у кримінальних справах, тобто у тих сферах, де послуги адвокатів оплачуються в рамках державної системи субсидованої юридичної допомоги.

У Німеччині надання юридичної допомоги на безоплатній основі було встановлено законом тільки в січні 2014 року. До цього відповідний закон допускав неоднозначне тлумачення. Однак це не перешкоджало розвитку практики надання БПД, головним чином, завдяки впливу міжнародних фірм, що мають представництва в Німеччині. В Угорщині практика надання юридичної допомоги на громадських засадах розвивається дуже активно, головним чином, завдяки створенню у 2007 році Угорського Центру координації юридичної допомоги *pro bono* Інститутом «Право суспільних інтересів» (PILnet). Юридична допомога на принципах *pro bono* надається громадським організаціям, головним чином, великими національними або міжнародними компаніями. Надання таких послуг регулюється договором або контрактом, укладеним між клієнтом і адвокатом.

Практика надання юридичної допомоги на громадських засадах найбільш розвинена в Об'єднаному Королівстві, зокрема в Англії та Уельсі існує безліч некомерційних організацій, які сприяють розвитку практики надання юридичної допомоги на громадських засадах або управляють роботою центрами координації. Надання такого типу юридичної допомоги (соліситорами, баристерами і юрисконсультами) підпадає під дію тих самих

норм професійної етики, які діють щодо надання оплатної юридичної допомоги.

В Об'єднаному Королівстві, Іспанії та в деяких інших країнах ЄС адвокатів заохочують до надання такого типу юридичної допомоги. Стимулами до надання юридичної допомоги на громадських засадах в Англії та Уельсі є: низка премій, що присуджуються юристам та юридичним фірмам, які надають юридичні послуги на громадських засадах; високий рівень конкуренції між юридичними фірмами, який обумовлює можливість оцінки їх діяльності з точки зору виконаної ними роботи на громадських засадах; вплив даних про надання фірмою безкоштовних юридичних послуг на вибір потенційних клієнтів; встановлені усередині юридичних фірм норми виконання роботи на громадських засадах; облік виконаної роботи на громадських засадах при оцінці ефективності праці та / або прийнятті рішень про виплату премій [17].

2) *Контрактна модель (модель *judicare*)* – система, при якій спеціальний державний орган укладає договір (контракт) з адвокатом, юридичною фірмою про надання БПД по певній кількості справ або за певними категоріями справ, оплата за яку здійснюється за рахунок державного бюджету. Така модель застосовується в Австрії, Англії та Уельсі, Бельгії, Норвегії, Нідерландах, Шотландії, Швеції, Франції, Данії та Німеччині. Дану модель залежно від методів виплати гонорарів приватним адвокатам поділяють на *judicare* у чистому вигляді (*pure judicare*) і «черговий адвокат» (*duty counsel*): [18]

а) *Модель *judicare** у чистому вигляді («*pure judicare*»), суть якої полягає в тому, що адвокати отримують оплату за надану юридичну допомогу від держави через місцеві адміністрації, або колегії адвокатів або іншу організацію. У деяких випадках суди направляють осіб, які мають право на отримання БПД, до адвокатів, які беруть участь у програмі з надання субсидованої державою юридичної допомоги. У таких випадках адвокати представляють свої рахунки суду для їх перевірки і подальшої оплати. Виплати з бюджетних коштів здійснюються або за конкретний вид юридичної допомоги (наприклад, фіксована сума за розлучення з спільної згоди), або у вигляді погодинної оплати, або з розрахунку максимального платежу за послугу незалежно від тривалості її надання [19, с. 7]. Досвід зарубіжних країн показує, що така модель значно дорожче, ніж модель, при якій адвокат отримує фіксовану заробітну плату [20];

б) *Модель «черговий адвокат» (*duty counsel*)*, суть якої полягає в тому, що адвокати працюють на неповну ставку та оплата наданої ними БПД здійснюється за кожний день їх участі в якості захисника або представника у випадках, коли необхідно забезпечити надання безоплатної юридичної допомоги.

У французькій системі дана юридична допомога отримала подальший розвиток: на допомогу в особливо важливих справах можуть розраховувати будь-які особи незалежно від свого доходу. У системі «*judicare*» важливо те, що вона спрямована проти ігнорування бідних як соціального класу. Складність полягає в тому, що система «*judicare*» долає фінансові бар'єри, однак не здатна впоратися з іншими бар'єрами: низьким рівнем знань про свої права, а також певними сферами, в яких особа має право на захист. Система «*judicare*» використовується також різними специфічними організаціями як один з методів роботи в юридичних центрах (зазвичай існують при приватних фірмах), радами юридичної допомоги з надання послуг неурядовим організаціям тощо [21, с. 182].

Модель публічного (громадського, державного) захисника характеризується тим, що держава чи орган, керуючий системою БПД, створює постачальника юридичної допомоги – систему офісів (бюро, ради, служби, центри, комісії тощо) за територіальним принципом, що

забезпечує малозабезпеченим категоріям населення доступність до юридичної допомоги. Ця модель найбільш ефективна тоді, коли громадянам необхідно отримати консультацію, пораду чи представництво своїх інтересів по типовим нескладним справам [22]. Така робота, як правило, побудована за такою схемою: з клієнтом, що звернувся за юридичною допомогою, черговий співробітник проводить первісну співбесіду для з'ясування характеру правової проблеми. У разі її нескладності юридична допомога може бути надана відразу ж шляхом правового інформування або консультування, або направлення заявника в орган або організацію, де зазначена проблема може бути вирішена без участі юристів. У разі ж, коли вирішення проблеми вимагає більш тривалого часу, клієнт направляється до конкретного юриста офісу, що спеціалізується в певній галузі права [20]. Така модель існує у *Великобританії* та *Уельсі, Шотландії, Литві* та деяких інших країнах.

Модель *публічного (громадського, державного) захисника* відрізняється від системи *judicare* тим, що держава організовує мережу спеціалізованих закладів для надання БПД малозабезпеченим [23, с. 14; 24, с. 39-41]. Як правило, такі заклади орієнтовані на надання найпростіших послуг (базових консультацій та роз'яснень). Вимоги до кваліфікації таких співробітників можуть бути істотно нижче, ніж вимоги, що пред'являються, наприклад, до особи, що бажає отримати допуск до судового представництва. Наприклад, у *Нідерландах* до роботи в так званих «вікнах юридичної допомоги» часто залучаються особи, юридична освіта яких є недостатньою для отримання статусу адвоката (рівень бакалавра) [16, с. 20].

3) *Модель «ex officio»*, суть якої полягає в тому, що держава в особі органів, що ведуть кримінальне судочинство (прокурора, слідчого, поліції, суду), призначає через професійні організації адвокатів у якості захисників чи представників для надання юридичної допомоги та оплачує їхню роботу з коштів державного бюджету. Для певної частини адвокатів, які не мають клієнтури, або тільки вступили в адвокатську спільноту, або здійснюють адвокатську діяльність у регіонах, де чисельність адвокатів перевищує попит на юридичну допомогу, призначення на такі справи є основним джерелом їх доходу. Що стосується висококваліфікованих адвокатів, які мають, як правило, обширну клієнтуру і, як наслідок, завжди забезпечені роботою, то їх переважна частина, як правило, не веде такі справи. Дана модель характерна для більшості колишніх соціалістичних країн Центральної та Східної Європи [25].

4) *Змішана модель* – являє собою таку систему, яка поєднує елементи перших двох вищезазначених та інших моделей: надання БПД здійснюється через незалежну державну організацію – бюро, ради, служби, центри тощо (тобто модель публічного захисника) із залученням приватно практикуючих адвокатів на основі укладеного з ними договору по окремих справах (тобто контрактна модель), а також з використанням інших моделей (юридичних клінік, моделі «pro bono», пара-юристів та інших різновидів моделей. Наприклад, система БПД являє собою змішану модель, якщо вона складається з надання державної (перший етап) та приватної (другий етап) безоплатної правової допомоги.

Змішана модель використовується в багатьох країнах. Експерти пояснюють це тим, що «прихильність до тієї чи іншої моделі без використання переваг протилежної моделі призводить до того, що система юридичної допомоги стикається з великою кількістю проблем, яких вона могла б уникнути. Будучи обмеженим тільки моделлю *judicare* або тільки моделлю штатних юристів, орган з управління системою БПД буде стикатися з усіма недоліками, не приділяючи належної уваги перевагам і компенсуючим можливостям другої моделі. ... Комбінація

моделей – це кращий вибір для забезпечення незаможних громадян юридичними послугами [19, с. 11].

Е. Джонсон проводить відмінність між змішаними моделями, заснованими на можливості вибору для клієнта, поділі за предметними галузями і функціональному виборі. Можливість вибору дозволяє клієнту визначитися, хто представлятиме його інтереси у кожному конкретному випадку – штатний юрист чи адвокат у рамках системи *judicare*. У змішаній системі, з поділом за предметними галузями, справи ведуться штатними юристами або адвокатами в рамках системи *judicare* залежно від їх кваліфікації та досвіду. Нарешті, останній тип являє собою функціональний розподіл обов'язків між штатними юристами й адвокатами, при якому і штатні юристи, і адвокати в рамках системи *judicare* виконують певні функції при веденні одних і тих же категорій справ [26].

Правові системи в країнах ЄС різняться, але на всі країни значний вплив здійснює модель, яку можна назвати «*державно-слідчою*» [27]. Як зазначає Роджер Сміт, майже усі системи успадкували модель адвоката «*ex officio*». При цьому існує відмінність моделей, які діють у змагальній і в слідчій системах країн Європи [8].

З метою забезпечення рівного доступу кожного до отримання БПД, багато держав ЄС покладають на себе обов'язок по оплаті такої допомоги або встановлюють знижені тарифи з оплати юридичної допомоги і створюють для цього спеціальні системи БПД, у рамках яких створюють спеціальні органи управління цією системою, тісно пов'язані з урядом, але формально незалежні [20]. Ефективність систем БПД досягається лише тоді, коли усі функції по їх організації, контролю та координації зосереджені в одному органі, особливостями правового статусу якого є його незалежність. Широко розповсюдженими механізмами управління БПД у країнах ЄС є комісії, бюро, ради, центри, які здійснюють адміністративні (управлінські) функції з питань надання БПД. Ці структури, як правило, є державними і створюються зазвичай при Міністерстві юстиції [25]. Практика державного адміністрування у сфері БПД застосовується у багатьох країнах ЄС – в Австрії, Бельгії, Великобританії, Голландії, Німеччині, Данії, Нідерландах, Португалії, Північній Ірландії, Фінляндії, Франції, Швеції, країнах Балтії та в інших країнах.

Закон України «Про безоплатну правову допомогу» зробив чинну систему безоплатної правової допомоги в Україні більш ефективною, оскільки він створив правову базу та механізм для реалізації права кожного на правову допомогу у випадках, коли вона повинна надаватися безоплатно. Закон відповідає низці міжнародних угод, учасницею яких є наша держава, зокрема Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та Міжнародному пакту про громадянські та політичні права 1966 р., які зобов'язують держав-учасниць надавати кваліфіковану безоплатну правову допомогу малозабезпеченим особам при обвинуваченні їх у вчиненні кримінальних правопорушень. Разом з тим вважаємо, що напрямами подальшого вдосконалення системи БПД в Україні повинні визначатися: 1) розширення кола осіб, які мають право на отримання безкоштовної юридичної допомоги; 2) розширення переліку випадків надання безоплатної правової допомоги в рамках державної системи БПП; 3) створення процедур надання БПП в екстреному порядку. Наприклад, в екстреному порядку БПП можуть отримати постраждалі від пожеж і стихійних лих, катастроф, терористичних актів. Крім того, можливе складання списків адвокатів, які повинні бути доступні 24 години на добу (за прикладом Нідерландів), що є у першу чергу важливим по кримінальним справам; 4) спрощення порядку перевірки та посвідчення права на отримання БПП; 5) більш широке використання можливостей інформування громадян, які мають право на БПП, про можливості

отримання допомоги та порядок звернення за нею. Зокрема, Центри можуть укладати угоди про сприяння у поширенні інформації про БПД з судами, органами влади, службами соціального захисту, медичними установами та іншими структурами; 6) введення системи страхування ризику при наданні БПД; 7) встановлення взаємозв'язку безоплатних юридичних послуг та інших видів соціальної допомоги з тим, щоб забезпечити нужденним комп-

лексну підтримку; 8) розвиток співпраці між суб'єктами державної та недержавної систем БПП: слід передбачити більш широку участь у програмі БПД громадських організацій та юридичних клінік вищих навчальних закладів, розвиток програми самопомоги (підготовки громадян до самостійного представництва своїх інтересів у суді); 9) модернізація програми БПД у зв'язку із розвитком інформаційних технологій тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тодоров І.Я. Європейська і євроатлантична інтеграція України: загальнонаціональний та регіональний виміри (1991–2004 рр.) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / І.Я. Тодоров. – Донецьк, 2007. – 38 с.
2. Бова Є.Ю. Організація безкоштовної правової допомоги в Україні : дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій, прокуратура та адвокатура» / Є.Ю. Бова ; Академія адвокатури України. – Київ, 2009. – 217 с.
3. Титикало Р.С. Захисна функція юридичної допомоги в адміністративно-деліктному процесі : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Р.С. Титикало ; Київський Національний університет внутрішніх справ. – Київ, 2009. – 207 с.
4. Козьмич А.В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства : автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А.В. Козьмич ; Одеська національна юридична академія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avtoreferat.net/content/view/1120/45>.
5. Тацій Л.В. Юридична природа адвокатури в системі захисту прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Л.В. Тацій ; Харківський національний університет внутрішніх справ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://avtoreferat.net/content/view/892/45>.
6. Антонович М.М. Реалізація права на правову допомогу в міжнародних органах захисту прав людини / М.М. Антонович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum.
7. Богма А.В. Международно-правовые стандарты права лица на бесплатную правовую помощь и их имплементация в законодательстве Украины / А.В. Богма // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26(65). № 2-1. – Ч. 2. – С. 391-403.
8. Сміт Р. Надання безкоштовної юридичної допомоги та управління системою надання безкоштовної юридичної допомоги Великобританії / Роджер Сміт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.justice.org.uk.
9. Рене Кассен – видатний діяч 20 століття у захисті прав людини / [упоряд. А.Д. Святоцький та ін.] // Право України. – 2010. – № 10. – С. 248-249.
10. Кіку М. Новая модель юридической помощи? Юридическая помощь в Болгарии, Грузии и Молдове // Бесплатная юридическая помощь: модель взаимодействия государства и гражданского общества (зарубежный и российский опыт): Сборник докладов. – М. : ООО «Акварель», 2011. – 375 с.
11. Cousins M. The Politics of Legal Aid – A Solution in Search of a Problem; Cousins M. Legal Aid Reform in France and the Republic of Ireland in the 1990s // The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies.
12. Blankenburg E. Lawyers' Lobby and the Welfare State: The Political Economy of Legal Aid // Volume II of the Conference papers presented at the International Legal Aid Conference, Edinburgh, June 1997. P. 121-129.
13. Regan F. Why Do Legal Aid Services Vary Between Societies? Re-examining the Impact of Welfare States and Legal Families // The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies.
14. Гибенс С. Методы изучения систем бесплатной юридической помощи: пример Бельгии // Бесплатная юридическая помощь: модель взаимодействия государства и гражданского общества (зарубежный и российский опыт) : сборник докладов. – М. : ООО «Акварель», 2011. – 375 с.
15. Бесплатная юридическая помощь: модель взаимодействия государства и гражданского общества (зарубежный и российский опыт) : сборник докладов. – М. : ООО «Акварель», 2011. – 375 с.
16. Рябцева Е.В. Формы бесплатной юридической помощи в международном праве и практике зарубежных стран // Евразийская адвокатура. – № 6(13). – 2014. – С. 20-23.
17. Сравнительный анализ международной и российской практик оказания юридической помощи на общественных началах (pro bono). – ECCU-PRECOP-5/2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/corruption/Projects/PRECOP/Technical%20Papers/TP%202014/ECCU-2312-PRECOP-TP5-2014RUS.pdf>.
18. Rhudy R. Description and Analysis of Legal Aid Models / Legal Aid Models for Latin America [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gsdrc.org/go/display/document/legacyid/452>.
19. Качественная юридическая помощь. Методология оценки и контроля. – М. : Институт «Право общественных интересов» (PILI), 2008. – С. 7.
20. Европейский форум по доступу к правосудию. Часть пятая. – Будапешт, 2002. – С. 526.
21. Деханов С.А. Адвокатура в западной Европе: опыт и современное состояние : дис. ... докт. юрид. наук : специальность 12.00.11 – Судебная власть, прокурорский надзор, организация правоохранительной деятельности. – М., 2011.
22. Бугаренко А.И. Бесплатная юридическая помощь в некоторых зарубежных странах // Арбитражная практика. – 2010.
23. Галоганов А.П. Государственное юридическое бюро и адвокатская деятельность: общее и особенное // Правозащитник. – 2013. – № 1. – С. 14.
24. Барщилова Ю.В. К вопросу об оказании бесплатной юридической помощи в Саратовском регионе // Евразийская адвокатура. – 2013. – № 3(4). – С. 39-41.
25. Сулейменова Г.Ж. Зарубежный опыт предоставления и оказания субсидируемой государством юридической помощи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31353336.
26. Johnson E. Key Features of Twenty National Legal Aid Programmes // Delivering Effective Legal Aid Services Across Diverse Communities, ILAG Conference, Wellington, 1–3 April 2009. – P. 119-138.
27. E. Cape, J Hodgson, T Spronken. Suspects in Europe: procedural rights at the investigative stage of the criminal process in the European Union. – Intersentia. – 2007.